

spíše jako vznikání a směřování k dobru. Je jako „nevědomí“ zdroj mé motivace – jenže „nevědomí“ zde neznamená sklad skutečností, podobných vědomým, jež by jen zůstaly pod jeho prahem, nýbrž vědomí sebe. Klasické γυνῶνι σεαυτῶν pak znamená právě výzvu, abychom se k tomuto zdroji a základu života, který nás také spojuje s ostatními, stále vraceli. To je, říká Minkowski, etická stránka freudismu, který ovšem chybuje tím, že si „nevědomí“ představuje podle vzoru vědomých skutečností.

Tento osobní elán vystupuje do světa, ztělesňuje se v něm jako transsubjektivní dílo a stává se součástí „světa na pochodu“.⁸⁸ Realizované, „materiální“ dílo, vzešlé z nevědomí, se od nás odděluje a vede dál vlastní život: směřuje do neznáma. Jako realizované je vždycky nedokonalé, neboť dokonalé by znamenalo mrtvé; to je nebezpečí každého mravního ideálu. Ostatně jako každé tvoření znamená osobní elán také omezení, volbu a ztrátu jiných možností. Člověk ovšem není jen „elán“, nýbrž má také živý styk se skutečností: tak se vede dramatické a napjaté oblasti tvoření ukazuje oblast klidu, uvolnění a harmonie, „žítého synchronismu“. Tu dále Minkowski demonstrovuje na fenomenéech kontemplace a unášení (*laisser-aller*), sympatie čili sdílení radosti a starosti druhých, v němž je naše duše „všemi věcmi“ daleko hlouběji než v pouhém poznání, jež Minkowski ostatně od sympatie odvozuje jako druhotné. Je zde také cit pro míru a mez, který mimo jiné obměkčuje a zlidštuje i pravidla našeho jednání, nebo pocit souladu a společného rytmu s okolním vznikáním.

Dvojice principů elánu a splyvání má nesmírný význam právě v psychiatrii, kde je Bleuler nazval syntonií (souzvuk s okolím) a schizoidií (schopnost oddělení): oba se musí udržovat v napjaté a dynamické rovnováze. Osobní elán bez mezi netvoří ta nejoriginálnější díla, nýbrž nakonec pouhá gesta nemocného,⁸⁹ kdežto naopak bez schopnosti oddělení život skomírá.

Z předchozího plyne, že základní dimenzí času je – podobně jako u Bergsona i Heideggera – budoucnost, jež mu dává směr a smysl. Minkowski ji zkoumá na třech párech stále širších a hlubších fenomenů:

⁸⁸ „Elle s'intègre au monde en marche.“ (Tamt., str. 52.)

⁸⁹ „Là, où on veut créer quelque chose d'absolument personnel, l'oeuvre ne devient pas de plus en plus originale; non, elle se dégrade et n'est alors que le geste d'un pauvre détraqué ou d'un malade.“ (Tamt., str. 70.)

mění: aktivity a očekávání, touhy a naděje, modlitby a etického činu. První z nich se týkají budoucnosti „dobledné“, blízké v tom smyslu, že vídám cestu mezi přítomným a cílem, kdežto druhý pár se vztahuje k budoucnosti v tomto smyslu „vzdálené“. Zatímco aktivita a touha žijí z přítomnosti do budoucnosti, očekávání a naděje žijí naopak z budoucnosti. Nakonec se však v budoucnosti rysuje také první jistý bod: smrt. Ta však není pouze negativní: právě ona totiž naplňuje a uzavírá život, teprve smrtí dostává život jednotu, stává se celkem. První část knihy uzavírá analýza minulosti a fenomenů jako je vzpomínka a zapomenutí, výčitka a lítost.

Minkowského výklad času si zaslouží pozornost zejména proto, že ve srovnání s Heideggerem vychází ze širšího základu zkušenosti, takže je méně spekulativní a fenomenologicky bohatší. I když i pro něho platí Heideggerova výřka Bergsonovi, že jeho pojetí není dost ontologicky vyjasněno, právě třeba výklad budoucnosti je u Minkowského nesrovnatelně plastičtější. Také spojení s psychologickou kasuistikou je nesmírně cenné, neboť názorně představí pobyt jako časovost takřkajíc „při práci“. Podobné kasuistiky lze najít i u Binswanger a dalších autorů německé *Daseinsanalyse*.

6.7. Ekonomika

Také ekonomika je věda typicky moderní; mohla vzniknout až v době, jež neodděluje striktně soukromou oblast obživy, hospodaření a majetku (*oikos*) od veřejné oblasti rozhovoru svobodných. Naopak novověký náhled na povahu hospodářství je patrně nejlépe vyjádřen běžným úslovím, že „čas jsou peníze“. To zajiště nemluví o „čase“ jako lineární souřadnici Vesmíru, nýbrž o lidském čase, o čase našeho života. Lze je „číst“ dvojnám způsobem, dvojnám směrem. Tak na jedné straně vyjadřuje nikterak objektivnou skutečnost, že většina lidí získává prostředky k životu tím, že za peníze směňují svůj čas, část svého života, ať už výslovně v námezdní práci, anebo nevyjádřeně v mnoha jiných činnostech. Vyslovuje však ještě něco víc: typicky novověké přesvědčení o jakési podstatné a všeobecné záměnnosti „času“ jako míry uplývajícího života a „peněz“ jako stále univerzálnější míry hodnoty, zprvu jen směnné, později i hodnoty vůbec.

Konečně tu můžeme pozorovat jak se ze sekularizovaného pojetí práce, kdysi myticky označené za „trest“, čili součást údělu

smrtelnků, vyvinula zcela charakteristická dichotomie dvojího „času“, toho, který člověk prodává, a tedy ztrácí tím, že pracuje, aby ten druhý, zbylý čas „volná“ mohl užívat. Teprve obecným prosezáním této dichotomie se stala směna základním faktem každého života. Teprve tím, že ji přijímá a tedy rezignuje na to, že by jeho život – práce i to ostatní – mohl být jedním celkem tvoření i užívání, dostává se člověk do schizofrenní situace, v níž musí být střídavě výrobcem a spotřebitelem, vždycky jen jedním nebo druhým a už nikým jiným. Tak je stále dokonalejší a úplnější dichotomie dvoufázového času vydělování a utrácení, jež se navzájem vyžadují, podporují a podmiňují, základem moderního hospodářského života a nejmocnějším motorem jeho rozvíjení. Činnost, jež této dichotomii vzdorují, jako je péče o děti a rodinu, o nemocné a staré lidi nebo tvořivá práce řemeslníka či umělce, se tak zatlačují na okraj a velice často trpí ztrátou společenské prestiže a podobně. Právě dichotomie práce a volného času během posledního století překlenula někdejší „třídní“ rozdělení mezi lidmi a místo „dvojitou lidu“, pracujícího a nepracujícího, vytvořila souvislé spektrum účastníků hospodářského procesu od těch, kdo musí vynaložit (tj. ztratit) všechny svůj čas, aby se užívali, až po ty, kteří naopak většímu času „utrácení“ v nakladném a přepychovém „volnu“.

Moderní ekonomie se zabývá lidskými a společenskými činnostmi, jež jsou, jak jsme viděli, z povahy věci a podstatně časové. Kromě toho však studuje řadu fenoménů, v nichž má čas svoji výslovnou roli. Všimněme si aspoň tří: úroku, inflace a očekávání. Je na první pohled patrné, že úzce souvisí s moderním chápáním hospodářství především jako směny a ovšem i mezi sebou navzájem. Tak je úrok vyjádřením ceny (půjčených) peněz, jež je z jedné strany určována jejich časovým znehodnocováním (inflací) a z druhé očekáváním zisku u toho, kdo si půjčil. Právě proto, že hospodářství chápeme prvotně jako směnu, je pro nás úrok legitimní instituce, kdežto ve starším naturálním hospodaření, v němž směna byla výjimkou, a peníze tudíž jen pomocným nástrojem, se úrok chápal jako vyděračství, těžnění z okamžitých nesnází druhého člověka, který si „jen“ potřeboval půjčit.⁹⁰ Všechny tři fenomény svědčí o tom, jak silný časový moment je dnes s penězi spojen.

⁹⁰ Vývoj evropských představ o úroku lze dobře sledovat na příslušných papěžských výnosech, které úrok poprvé – a velmi rozpačitě – připustily teprve

Zvláště zřetelné je to vidět na inflaci, samovolném znehodnocování peněz v čase. Ať už její vznik a příčiny vykládáme podle kerékoliv teorie, budeme přirozeně nakloněni vidět ji jakojev spíše entropický a rozhodně nežádoucí. To je jistě pravda z hlediska kteréhokoliv z účastníků hospodářského života, nicméně je i inflace nezbytným předpokladem pro fungování moderního hospodářství jako celku. Neboť právě ona nutí držitele peněz, aby je neustále dávali do oběhu, kdežto hospodářství bez inflace by podporovalo starý typ bohatství Harpagonovského stylu: truhly s penězi. Právě díky inflaci (a úroku) je moderní hospodářství bytostně dynamické, význam hospodářských subjektů se mění jejich obratem a globální plánovací inteligence se přesouvá právě do bank. O něčem takovém se starému Harpagonovi nepsalo, podobně jako starého Shylocka nenapadlo, že by se dalo obchodovat s očekáváním. Přítom každá investice – další typický moderní pojem – na očekávání staví a některé nejdynamičtější (a tudíž nejriskantnější) soudobé finanční techniky, například termínové obchody všeho druhu, pracují už jen s očekáváním v čisté podobě. Příklad známého amerického finančníka Sorose ukazuje, jak se dnes dá zbohatnout dokonce jen na tom, že člověk bysře odhadne, jak se jiní ve svých očekáváních mylí.⁹¹

Tuto hlubokou proměnu a dynamizaci hospodářství pěkně odráží vývoj platidel. Od vzácných předmětů, jimiž „platily“ přírodní kmeny, přes drahé kovy, jež umožnily přesnou kvantifikaci a dělení, přes ražené mince, jež postupně prosadily konvenční povahu platidla, až k papírovým penězům, jež vyjadřují „běhnutou“⁹² povahu novověkých platidel. Výrazy jako „likvidita“ (z latinského *liquidaus*, tekutý) nebo anglické *currency* vyjadřují ostatně přesně totéž. V posledních desetiletích se však ukázalo, že i papírové peníze při nízké inflaci mohou svádět k harpagonovskému „thesaurizování“,

roku 1830. (Viz Denzinger, *Enchiridion symbolorum*, Herder, Barcelona 1946, číslo 1609, 1611.) Tak bylo půjčování na úrok vlastně vyhrazeno Židům, kteří naopak nemovitý majetek většínou vlastnit nesměli. Odtud pak také pochází klasický argument všech moderních antisermitů.

⁹¹ Viz jeho nepřilíživě pečlivě napsanou, přesto nesmírně zajímavou knihu *Směnka na demokracii*, Prostor, Praha 1992.

⁹² Podle kráseného neologismu Jakuba Hrona, neprávem upadlého v zapomenutí. Viz *Přítaž i odpud' hvězd jakožto dopelněk soustavy Koperníkové*, Hradec Králové 1897.

střídání a hromadění v přísluševných punčochách a slamicích. Proto se současně společností snaží i hotovému peněžnímu oběhu pokud možno vyhnout a svěťují majetek přímo do rukou bankéřů, kteří jediní mohou skutečně naplnit „oběžnou“ povahu soudobých „peněz“. Standardní ekonomická teorie sice dosud ze setrvačnosti odděluje „statický“ objem peněz a rychlost oběhu jako dvě odlišné veličiny, ale v řadě učebnicových vzorců se už obojí vyskytuje v součtinu.

Tento vývoj hospodářství je už od vrcholného středověku velmi kategoričtý a nemilosrdně likviduje pozůstatky předchozích typů. Tak vznik a rozšíření peněžního hospodářství během několika staletí zlikvidoval moc pozemkové aristokracie.⁹³ Papírové peníze (prvně zavedené za francouzské revoluce a napoleonských válek) se prosadily během jednoho století, kdežto nedávné změny bankovní techniky probíhají už prakticky souběžně po celém světě: běda tomu, kdo se opozdí.⁹⁴ Ostatně hrůza z možného (a pak už nedostihnutelného) opožďení v hospodářské a zejména finanční technice je dnes hlavním motorem evropské integrace, mastrichské smlouvy apod.

Vrátíme se však k ekonomické vědě. Za necelá dvě stáletí její existence prodělaly názory ekonomů na roli času v hospodářství a financích podobně nápadný vývoj. G. Shackle⁹⁵ dělí ekonomické teorie podle jejich vztahu k času do tří základních typů, seřazených do jakési vývojové linie: 1) modely nečasové rovnováhy, 2) modely spojitě změny a 3) modely založené na očekávání.

⁹³ První velká instituce, jež na peněžní hospodářství přešla, byl papežský dvůr koncem 13. století. Jednou z posledních byla rakouská císařská komora, která své statky vyměnila za akcie až v 70. letech minulého století. Původně aristokratický odpor proti pohyblivému bohatství přešel v pozdním středověku i do lidových vrstev a ožívá se v radikálních kritikách reformních kazatelů 14. století. Symbolem „bohátče“ v tancích smrti je vždy měsíc.

⁹⁴ Stojí za připomenutí, že sovětská mocenská soustava se zhroutila především proto, že její plánované hospodářství nedokázalo tuto změnu absorbovat a ustnul na nadvic předstávách naturálních hodnot 19. století (objemny výroby apod.). Hospodářský propad po roce 1989 byl v některých zemích mnohem větší zejména díky tomu, že tam i komunistické finanční elity už předtím dobře věděly, oč se jedná, a stačily se na změnu připravit. V tom je trvalý význam jinak zcela neuspokojivých reformních teorií Oty Šika a jeho spolupracovníků z roku 1968.

⁹⁵ G. Shackle, *Time in Economics*, Amsterdam 1958; tentýž, *A Scheme of Economic Theory*, Cambridge 1965.

První z nich, založený francouzským národohospodářem Léonem Walrasem (1834–1919), hledá matematické vyjádření pro ekonomickou rovnováhu, kde se změny chápou jako rušivé fluktuace, jež je třeba vyrovnávat a korigovat. Vliv Kanta a laplaceovské mechaniky je tu zřejmý, čas zde vystupuje jako bezbarvý a homogenní parametr, takže Walrasovy modely jsou přehledné a instruktivní, skutečnou povahu novověké ekonomiky však zcela mijejí. Ostatně princip vyvažování a vyrovnávání je základem působení trhu jako záporné zpětné vazby a již D. Ricardo vysvětluje vznik úrokové míry vyrovnáváním ceny peněz a očekávané míry zisku.⁹⁶

Také v modelech druhého typu jde především o zajištění stability. Základním vzorcem však už není (nečasový) pohyb mechaniky, nýbrž zemědělská produkce a pozemková renta. Patří sem především starší vídeňské školy (Carl Menger, Boehm-Bawerk) a další (Hicks, Harrod). Jejich předmětem jsou soustavné změny investic, úspor a produktivity, jež mají podporovat růst. Slavný rakouský ekonom Eugen Boehm-Bawerk, dlouholetý ministr financí a později předseda Akademie věd, je znám hlavně jako objevitel teorie mezního užítku. Jeho teorie bohatství se zakládá na přesvědčení, že „kapitál je čas“, přesněji řečeno odložená spotřeba. Základní představa, že bohatství jaksi „roste“, jisté s lidskou pomocí, ale přece samo od sebe v čase, dojde odraží myšlenku velkostatkáře či majitele lesů, Bawerk se jí však snaží aplikovat i na výrobu. Jeho příklad⁹⁷ je neobyčejně výmluvný. Majitel vinopalny produkuje denně 1000 lahví koňaku, nechává je však deset let ležet ve skladu, místo aby je spotřeboval či prodal hned. Tím, že platí materiál a dělníky, odkládá i svoji ostatní spotřebu a po deseti letech bude odměněn ziskem z prodeje tří milionů lahví kvalitního nápoje. Jeho zisk tedy není odměnou za riziko, nýbrž za jeho šetrnost a pevnou vůli, s níž spotřebu v čase odkládá. Všimněme si však, že je to „čas“, jakéhosi zřání, že každá věc – nejen koňak – potřebuje ten správný a úlohou podnikatele je právě dbát, aby byl naplněn: aby se nespotřebovalo

⁹⁶ Úroková míra se netíká mírou, za kterou půjčuje Anglická banka, at je to 5%, 4% nebo 3%, nýbrž mírou zisku, které lze dosáhnout vynaložením kapitálu a která naprosto nezávisí na množství nebo hodnotě peněz. [...] Půjčuje-li banka za nižší než tržní míru, může půjčit neomezeně množství peněz; požádá-li vyšší úrok, vypůjčují si peníze pouze bytlové a manotratičci.“ D. Ricardo, *Zásady politické ekonomie a zdanění*, str. 261.

⁹⁷ Cit. in: A. Gell, cit. d., str. 178.

zrni pro příští osev, nevyplil mladý koňak atd.⁹⁸ Prvek rizika se v této teorii nevysskytuje, jako se tehdy patrně nevysskytoval ani v životě rakouských aristokratů. Rozhodovat ostaně není o čem, stačí jediné rozhodnutí k odložení spotřeby. Tím se ovšem také zpětně potvrzuje, že majitel se nemusí o mnoho starat, sám se může věnovat koním, opěře nebo lovu, a svůj podnik svěřit správci, který se nijak nepodobá soudobým manažerům.

Třetí skupinu tvoří modely, založené na psychologii jednatelů osob, na jejich motivaci a očekávání. Časem se tu tedy nerozumí – jako u předchozích – vnější měřitelné plynutí, nýbrž čas jednotlivé osoby s těžštěm v budoucnosti. Tak podle J. M. Keynese jsou peníze „subtilním a důmyslným zařízením, spojujícím přítomnost s budoucností“.⁹⁹ Co bylo v předchozích teoriích základním vstupním parametrem, jako investice, zaměstnanost nebo finance, pokládají tyto teorie za informace, jež stimuluji ekonomické subjekty k určitému jednání – ne ovšem deterministicky, nýbrž právě jen jako informace. Neboť na základě informací si tyto subjekty vytvářejí svá očekávání a na jejich základě teprve jednají. Osobní hodnocení, rozhodování a jednání je vždy více nebo méně racionální čili předvídatelné a ekonomická teorie je tedy nemůže ignorovat. První představitel této skupiny, např. Lord Keynes, ve svých teoretických pracích vycházel spíše z objektivistických předstev, doporučovali však už vládám, že mají hospodářský život ovlivňovat hlavně tím, že budou u svých občanů vyvolávat a posilovat pozitivní očekávání: výsledky se už dostaví samy, patřičně zesíleny vlastní činností hospodářských subjektů. Teprve v 60. letech se objevují teorie, které princip rizika a očekávání pokládají za hlavní vysvětlující princip celé ekonomie.¹⁰⁰

Filosofické zkoumání ekonomické časovosti je dosud málo zpracovaná oblast, nabízející zajímavé možnosti. Připomeňme jen, že zmíněné tři časové modely jaksi nepřímě obsahují i jistá hodnocení a tři rozličné ideologie. Tak model nečasové rovnováhy zdůrazňuje roli moudrého panovníka (či státu), který se stará o vyrovnávání

⁹⁸ A. Gell, cit. d., připomíná, že Bawerk psal svá díla ve Vídni současně s fyziky Lorenzem a Minkovským, kteří vytvořili koncept prostorocasu. Ve skutečnosti je ovšem Bawerkův čas blízký spíše času biologickému.

⁹⁹ J. M. Keynes, *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*, str. 282.

¹⁰⁰ Zejména citovaný Shackle a další.

přechodných poruch. Bawerkův model odložené spotřeby legitimuje zdánlivou nečinnost aristokratů (nebo centrálních plánovačů) a jejich „bezpracný“ zisk: jejich zásluha o společnost spočívá právě v tom, že dbají o dodržení přirozených lhůt a sami odkládají svoji spotřebu. Konečně Shackleova teorie rizika a rozhodování vyzvedá typus podnikatele jako bystřého a hlavně odvážného hráče, který při všech více méně vědeckých předpovědích se nakonec rozhoduje „do tmy“, takže jeho budoucí zisk a ztráta jsou do značné míry podobné výsledkům hazardní hry.

6. 8. Historie

Jak jsme vůbec mohli začít mluvit o čase ve vědách, a obejit přitom tu, jejímž vlastním tématem je právě čas? Což není právě historie přinejmenším minulý čas nepochybně patřít? Ano i ne. Právě proto, že čas je tím živlem, v němž se historie pohybuje a z něhož žije, má s ním svoji hlubokou a důvěrnou zkušenosť v mnoha ohledech, možná však také právě proto jí chybí ten nezbytný odstup i prostředky, aby k němu sama mohla říci to podstatné. Její vztah k času je ostaně možná složitější, než by se na první pohled zdálo.

Než však přistoupíme k bližšímu ohledání poměru historie, to jest historického bádání, k času, musíme se zastavit u druhé nesnáze. Podle slavného výměru Aristotela je věda zkoumáním obecného – „věda není o jednotlivém“. Hlavní lárkou historického bádání však je vždycky jednání jednotlivých lidí, označené určitým datem a většinou dokonce i vlastním jmény. Proto se historie mezi vědami objevuje až poměrně pozdě, a teprve v 19. století se dostává na jedno z předních míst mezi nimi. Stává se vědou teprve tehdy, když si začala klást složitější cíle než jen zaznamenávat, co se přihodilo, a teprve v prostředí, jež jí umožnilo hledat a nalézat pevnější souvislosti mezi jednotlivými událostmi. Je tedy vědou jen za předpokladu, že se svým časovým materiálem zachází tak, jako by jej měla najednou před sebou a kdykoli k dispozici, porovnávala a poměřovala, a nakonec v něm sledovala cosi, co už není „jednotlivé“. Aby této podmince vědeckosti vyhověla, je historie v neustálém pokusu pošilávat po jiných vědách a předstírat, že pracuje podobně. Proto se zároveň často snaží zastírat své podezřelější příbuzenství s oblastmi zhola nevědeckými, jako je vyprávění,